ZAMONAVIY QISSALARDA RUHIYAT TASVIRIDA NUTQIY DETALLARNING BADIIY VAZIFASI

Mirzatullayeva Zebo
Mavlonova Saodat
O‘zbekiston milliy pedagogika universiteti talabasi.
Rajabova Xulkar
Filologiya fanlari bo‘yicha falsafa doktori (PhD).

https://doi.org/10.5281/zenodo.24040128

Annotatsiya. *Maqolada zamonaviy o‘zbek qissalarida qahramon ruhiyatini ochishda nutqiy detallarning badiiy-estetik vazifalari yoritiladi. Dialog, ichki monolog, sukut, takror, murojaat shakllari, kinoya va xalqona iboralarning personaj xarakteri hamda ruhiy holatini ifodalashdagi imkoniyatlari tahliliy-nazariy jihatdan ko‘rib chiqiladi. Nutqiy detalning qahramonlararo munosabat, ichki ziddiyat va muallif pozitsiyasini anglashdagi o‘rni ta’kidlanadi.*

Kalit so‘zlar: *zamonaviy qissa, ruhiyat tasviri, nutqiy detal, dialog, ichki monolog, sukut, kinoya, xarakter.*

Аннотация. *В статье рассматриваются художественные функции речевых деталей в изображении внутреннего мира персонажей современных узбекских повестей.*

Анализируются диалог, внутренний монолог, молчание, повтор, формы обращения, ирония и народные выражения как средства раскрытия характера, психологического состояния и межличностных отношений героев. Особое внимание уделяется роли речевой детали в передаче внутреннего конфликта и авторской позиции.

Ключевые слова: *современная повесть, психологическое изображение, речевая деталь, диалог, внутренний монолог, молчание, ирония.*

Abstract. *This article examines the artistic functions of speech details in portraying the inner world of characters in contemporary Uzbek novellas. It discusses dialogue, inner monologue, silence, repetition, forms of address, irony, and folk expressions as techniques for revealing character, psychological states, and interpersonal relationships. Particular attention is paid to how speech details convey inner conflict and the author’s perspective.*

Keywords: *contemporary novella, psychological portrayal, speech detail, dialogue, inner monologue, silence, irony, character.*

KIRISH

Badiiy asarda inson ruhiyatini tasvirlash yozuvchidan nafaqat voqealarni bayon etishni, balki qahramonning ichki kechinmalarini nozik ifodalashni ham talab qiladi. Qissa janrida voqealar ko‘lami roman bilan qiyoslaganda ixchamroq bo‘lsa-da, personaj ruhiyatini chuqur ochish imkoniyati keng. Bunda nutqiy vositalar alohida ahamiyat kasb etadi: qahramonning aytgan gapi, gapirish usuli, murojaati, takrori yoki kutilmagan sukuti uning ichki holati haqida muhim ma’lumot beradi.

Nutqiy detal — personaj nutqidagi ma’no va xarakter yaratishga xizmat qiladigan, ko‘pincha ixcham bo‘lsa-da, mazmunan salmoqli birlikdir. U alohida so‘z, ibora, ohang, takror, gapning uzilishi, murojaat shakli yoki sukut ko‘rinishida namoyon bo‘lishi mumkin.

Mazkur detal qahramonning ruhiy holatini bevosita izohlash o‘rniga, uni o‘quvchiga sezdirish va anglatish imkonini beradi.

NUTQIY DETAL VA RUHIY TASVIRNING O‘ZARO ALOQASI

Ruhiy tasvir badiiy asarda qahramonning his-tuyg‘ulari, o‘y-kechinmalari, ikkilanishlari, xotiralari va qarorlarini aks ettiradi. Nutqiy detal esa ushbu jarayonni jonli va ishonarli ko‘rsatadigan vositalardan biridir. Masalan, qahramonning odatdagidan qisqa javob berishi, bir so‘zni qayta-qayta takrorlashi yoki savolga javob bermasligi uning xavotiri, noroziligi, uyati yoxud ichki qarshiligini ifodalashi mumkin.

Bunday holatlarda nutqning mazmuni bilan birga uning shakli ham ahamiyatli bo‘ladi. Bir xil so‘z turli vaziyatda mehr, kinoya, qo‘rquv yoki g‘azabni anglatishi mumkin. Shuning uchun nutqiy detalni tahlil qilishda u qo‘llangan vaziyat, suhbatdoshlar o‘rtasidagi munosabat, oldingi voqealar va muallif yaratgan umumiy ruhiy muhit hisobga olinishi kerak.

Nutqiy detalning samarasi ko‘pincha uning tejamkorligida ko‘rinadi. Muallif qahramonning kechinmasini uzoq tushuntirish o‘rniga, birgina murojaat shakli yoki uzilib qolgan jumla orqali ichki ziddiyatni ko‘rsatishi mumkin. Natijada o‘quvchi qahramonning aytilgan so‘zlari bilan aytilmay qolgan ma’nolari o‘rtasidagi masofani his etadi.

DIALOG VA MUROJAAT SHAKLLARINING BADIIY VAZIFASI

Dialog qissada qahramonlarning dunyoqarashi, fe’l-atvori va ruhiy munosabatini ochuvchi asosiy shakllardan biridir. Suhbat davomida savolning qanday berilishi, javobning kechikishi, gapning bo‘linishi yoki suhbat mavzusining keskin o‘zgarishi personajlar o‘rtasidagi yashirin taranglikni bildirib turadi. Dialog faqat axborot almashish vositasi emas; u ko‘pincha qahramonlar bir-biridan nimani yashirayotgani yoki nimani aytishga botina olmayotganini ham ko‘rsatadi.

Murojaat shakllari ham ruhiy munosabatni ifodalashda muhimdir. Ismni to‘liq aytish, erkalash shaklidan foydalanish, rasmiy murojaatga o‘tish yoki suhbatdoshni ataylab ismsiz qoldirish munosabatdagi o‘zgarishni bildirishi mumkin. Avval samimiy murojaat qilgan personajning keyinchalik rasmiy yoki sovuq shaklga o‘tishi oradagi masofa ortganini anglatadi.

Bunday o‘zgarishlar asarda alohida izohsiz ham psixologik ta’sir uyg‘otadi.

Dialogning badiiy qiymati tabiiylik va individuallik bilan belgilanadi. Har bir personaj bir xil ohangda gapirsa, uning nutqi xarakter yaratish vazifasini yo‘qotadi. Aksincha, so‘z tanlovi, gap qurilishi, xalqona iboralar va sukutning turlicha qo‘llanishi qahramonlarning o‘ziga xosligini kuchaytiradi.

ICHKI MONOLOG, TAKROR VA SUKUT

Ichki monolog qahramonning o‘zi bilan o‘zi suhbatlashishi, voqea-hodisalarni ichki mezonlari asosida baholashi va qaror oldidan kechiradigan ruhiy kurashini ko‘rsatadi. Unda tugallanmagan fikrlar, savollar, o‘zini oqlashga urinish yoki o‘tmishga qaytish holatlari uchrashi mumkin. Bunday nutq qahramonning tashqi xatti-harakati bilan ichki kechinmasi o‘rtasidagi farqni ochishga yordam beradi.

Takror nutqiy detal sifatida turli vazifalarni bajaradi. Bir so‘z yoki jumlaning qayta aytilishi qahramonning qat’iy ishonchini ham, xavotirini ham, o‘zini ishontirishga bo‘lgan urinishini ham ifodalashi mumkin. Takrorning ma’nosi uning kontekstdagi o‘rniga bog‘liq: u ba’zan hissiy zo‘riqishni kuchaytiradi, ba’zan esa qahramonning fikran bir nuqtaga qamalib qolganini ko‘rsatadi.

Sukut ham nutqiy muloqotning mazmunli qismidir. Qahramonning javob bermasligi, gapni davom ettirmasligi yoki muhim savoldan qochishi turli ruhiy sabablar bilan izohlanishi mumkin. Sukut uyat, qo‘rquv, norozilik, qayg‘u yoki qarshilikni bildirishi ehtimol. Uni bir xil ma’noda talqin etmasdan, vaziyat va personajlar munosabati bilan bog‘lab o‘rganish lozim.

Shu tariqa dialog, ichki monolog, takror va sukut bir-birini to‘ldiradi. Ularning uyg‘unligi qahramonning ichki dunyosini bevosita bayon qilishdan ko‘ra ta’sirchanroq ochishi, o‘quvchini matnning yashirin qatlamlarini anglashga undashi mumkin.

KINoya, XALQONA IBORALAR VA INDIVIDUAL NUTQ

Kinoya personaj nutqida aytilgan ma’no bilan ko‘zda tutilgan ma’no o‘rtasida tafovut hosil qiladi. U norozilikni ochiq aytmasdan bildirish, suhbatdoshni sinash yoki o‘z zaifligini yashirish vositasi bo‘lishi mumkin. Kinoyaning ruhiy vazifasi matndagi vaziyat, ohang va suhbatdoshlarning o‘zaro tarixini hisobga olgan holda aniqlanadi.

Maqol, matal va xalqona iboralar qahramonning milliy-madaniy muhitini, hayotiy tajribasini va fikrlash usulini ko‘rsatadi. Biroq bunday birliklar faqat milliy rang berish uchungina ishlatilmaydi. Ular personajning voqeaga munosabatini, o‘zini yoki boshqalarni baholash mezonini ham ochadi.

Ba’zan qahramon tayyor maqolga murojaat qilib, o‘z fikrini mustahkamlaydi; ba’zan esa shu ibora uning stereotip qarashlarini fosh etishi mumkin.

Individual nutq qahramon xarakterining muhim belgilaridan sanaladi. Ayrim personajlar qisqa va keskin gapirsa, boshqalari uzun izohlar beradi; kimdir ko‘p savol beradi, yana kimdir hislarini hazil yoki kinoya ortiga yashiradi. Nutqdagi bu farqlar qahramonlarning psixologik portretini yaratadi. Yozuvchi nutqiy detallarni izchil qo‘llaganida, personajning ruhiy o‘zgarishlari ham sezilarli bo‘ladi.

NUTQIY DETALLARNI TAHLIL QILISH TAMOYILLARI

Zamonaviy qissalarni nutqiy detal nuqtayi nazaridan o‘rganishda bir necha jihatga e’tibor berish mumkin. Birinchidan, detalning bevosita lug‘aviy ma’nosi va kontekstdagi qo‘shimcha ma’nosi aniqlanadi. Ikkinchidan, uning qahramonning ruhiy holati bilan aloqasi ko‘rib chiqiladi.

Uchinchidan, detal suhbatdoshlar o‘rtasidagi munosabatni qanday o‘zgartirishi yoki ochishi tahlil etiladi. To‘rtinchidan, shu birlikning kompozitsion vazifasi — muhim voqeani oldindan sezdirishi, ziddiyatni kuchaytirishi yoki xarakterdagi o‘zgarishni belgilashi aniqlanadi.

Bunday tahlil aniq badiiy matn asosida olib borilishi zarur. Tanlangan qissadan dialog, ichki monolog yoki sukut aks etgan epizodlar ajratilib, nashr ma’lumotlari va sahifa raqamlari bilan ko‘rsatilsa, xulosalar dalillarga tayanadi. Bir nechta qissani qiyoslash esa mualliflarning individual uslubi va zamonaviy nasrda ruhiy tasvir yaratish yo‘llarini farqlashga yordam beradi.

XULOSA

Zamonaviy qissalarda nutqiy detallar qahramon ruhiyatini ochishning ixcham, ta’sirchan va ko‘p qatlamli vositalaridan biridir. Dialog, ichki monolog, murojaat shakllari, takror, kinoya, xalqona iboralar va sukut personajning kechinmalari, ichki ziddiyatlari hamda boshqa qahramonlar bilan munosabatini ifodalashga xizmat qiladi. Nutqiy detalning badiiy vazifasi uning tashqi shakli bilangina belgilanmaydi; u kontekst, vaziyat va personaj xarakteri bilan bog‘liq holda ma’no kasb etadi.

Shu sababli qissa tahlilida aytilgan so‘z bilan aytilmay qolgan ma’no, nutqning mazmuni bilan ohangi, shuningdek, personajning tashqi xatti-harakati va ichki holati o‘rtasidagi munosabatga e’tibor qaratish muhimdir. Aniq qissalardan olingan matniy dalillar bunday xulosalarning ilmiy asoslanganligini kuchaytiradi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Quronov D. Adabiyotshunoslikka kirish. — Toshkent.
2. Boboyev T. Adabiyotshunoslik asoslari. — Toshkent.
3. Sulton I. Adabiyot nazariyasi. — Toshkent.
4. Bakhtin M. M. The Dialogic Imagination: Four Essays. — Austin: University of Texas Press, 1981.
5. Genette G. Narrative Discourse: An Essay in Method. — Ithaca: Cornell University Press, 1980.